

Ўзбекистон шаҳарлари тарихи

История городов Узбекистана

Д.А. Алимова, Ю.Ф. Буряков, Ш.М. Рахматуллаев

САМАРҚАНД ТАРИХИ
(қадимги даврлардан бугунги кунгача)

ИСТОРИЯ САМАРКАНДА
(с древнейших времен до наших дней)

«ART FLEX»

Тошкент – 2009

63.3(9Ў)

Ф50

Масъул муҳаррирлар:
ЎЗР ФА академиги Э. Ртвеладзе
Филология фанлари номзоди А.М. Отахўжаев

Тақризчилар:
тарих фанлари доктори Н.А. Абдурахимова,
тарих фанлари номзоди, доцент А. М. Маликов

Алимова, Дилором Агзамовна

А50 Самарқанд тарихи (кадимги даврлардан бугунги кунгача)/
Д.А. Алимова, Ю.Ф. Буряков, Ш.М. Рахматуллаев; Т.: «ART FLEX»,
2009. - 148 б. - (Ўзбекистон шаҳарлари тарихи).

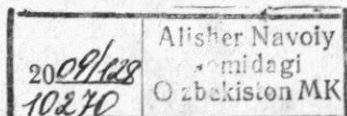
Титул varaғи ва матн параллел ўзбек ва рус тилларида.

Китоб муаллифлари – тарих фанлари доктори, профессор Д.А. Алимова, академик Ю.Ф. Буряков, тарих фанлари номзоди Ш.М. Рахматуллаевлар ўқувчиларни Марказий Осиёнинг энг қадимий шаҳарларидан бири бўлмиш Самарқанд шаҳрининг тарихи билан таништиради. Китоб тарихий манбалар, сўнгги йиллардаги археологик кашфиётлар, шунингдек, Республикамиз мустақиллик йилларида эришган ютуқларини ҳар тарафлама ўрганиш асосида ёзилган.

Ушбу нашр Ўзбекистон тарихи билан қизиқувчи кенг ўқувчилар оммаси учун мўлжалланган.

Авторы книги – доктор исторических наук, профессор Д.А. Алимова, академик Ю.Ф. Буряков, кандидат исторических наук Ш.М. Рахматуллаев, знакомят читателя с историей одного из самых древних городов Центральной Азии – Самарканд. Книга создана на основе всестороннего анализа исторических источников, материалов археологических открытий последних лет, а также достижений республики за годы независимости.

Данное издание рассчитано на широкий круг читателей, интересующихся историей Узбекистана.

ISBN 978-9943-301-47-4

© «ART FLEX» нашриёти, 2009

*Самарқанд шаҳарнинг 2750 йиллик юбилейига ҳамда
буюк олим ва давлат арбоби Мирзо Улугбек таваллудининг
615 йиллигига бағишланади*

САМАРҚАНД ТАРИХИ (қадимги даврлардан бугунги кунгача)

Шарқ халқлари давлатчилиги ва тамаддуни тарихида, улар тараққиётининг барча босқичларида жамият иқтисодий ва сиёсий ҳаётининг марказлари ҳисобланмиш шаҳарлар муҳим аҳамиятга эга бўлган. Шаҳарларда давлат ҳарбий-маъмурий ва маданий ҳаётнинг барча салоҳияти жамланган эди. Иқтисодий ва маданий ривожланишда шаҳарларнинг етакчилик мавқеини эгаллагани, жумладан, Шарқнинг йирик шаҳарлашган минтақалари ҳисобланган Ўрта Осиёда ҳам кузатилади. Ўрта Осиё шаҳарлари замонасининг турли даврларида ишлаб чиқаришни, савдо-сотиқни юргизувчи, фанни ривожлантирувчи йирик марказлар сифатида таърифланган. Хусусан, Самарқанд нафақат Ўрта Осиё, балки бутун Шарқнинг йирик шаҳарлари сирасига кириб, у Ўрта Осиёнинг энг катта дарёлари Ўқуз ва Яксарт – Амударё ва Сирдарё оралиғидаги улкан маданий масканнинг марказида – “зар сочувчи дарё” деб аталмиш Зарафшон бўйларида ва Евросиёнинг энг муҳим савдо тармоқлари туташган йўлда қад кўтарди. Бу ҳудуд Ўрта Осиёдан оқиб ўтадиган икки азим дарёнинг оралиғида жойлашгани ва республикамиз – Ўзбекистон халқларининг юксалиш босқичларини ёритишдаги аҳамияти билан катта қизиқиш туғдиради.

Ўша замон тарихчилари, географлари, сайёҳлари, савдогарлари ва дин тарғиботчилари – миссионерлари Самарқандга “Ер юзининг сайқали”, “Шарқ Рими”, “Шарқнинг жаннати”, “Сугднинг машҳур бозори”, “Мусулмон оламининг қимматбаҳо гавҳари”, “Ер юзининг порлоқ нуқтаси” сингари таъсирли, жозибали ва лўнда ифодаланган номлар, турли даврларда шаҳарга таъриф буюрган замондошлари томонидан таъриф этилган. Шаҳарнинг таҳсинга лойиқ қиёфаси ҳозирга қадар сақланиб қолган. Ўзбекистон Республикасининг Президенти И.А. Каримов Самарқандни шундай деб таъриф-

лаганди: “Биз “Самарқанд” деганда қадим-қадимда фан ва маориф, маданият ва маънавият бешиги бўлган ёрқин масканни кўз олдимизга келтирамиз”.

Бугунги кун шоири ифодалагандек, ана шу “тарих маржонидаги дур” кўп асрлик ўтмишни бошидан кечириб, ўзининг бетакрорлиги билан Ўзбекистон деб аталмиш юртнинг қанчалар ажиб, саховатли ва улуғвор эканлигини дунёга тараннум этмоқда.

Шаҳар ҳаётининг бутун 2750 йили – бу замин тарихининг энг порлоқ саҳифаларидан биридир. Шаҳар тарихи билан танишиш ана шу заминда дастлабки манзилгоҳларига асос солинган вақтдан бошланган. Бу эса этник, ижтимоий-сиёсий, маданий ва миграция жараёнларининг ўзига хослигини теран тасаввур этиш ва тушунишга имкон беради.

Шу сабабли муаллифлар жаҳондаги энг қадимий шаҳарлардан бири Самарқанднинг пайдо бўлиш даври ва ривожланиш босқичлари тўғрисида кичик рисола мисолида ва илмий-оммабоп шаклда ҳикоя қилишга ҳаракат қилдилар.

“Ер юзининг сайқали” нимадан бошланган?

Бу “Ер юзининг нурли нуқтаси” қачон пайдо бўлган?

Бой табиати, беҳисоб ҳайвону балиқлари, ёввойи мевали дарахтларнинг мўл-кўллиги ва ҳамиша ёқимли шабада эсиб туриши, тарихчилар фикрича, палеолит, яъни тош асрининг энг қадимги даврларидаёқ бу ерга одамларни жалб қилган. Самарқанднинг жануброғида, хушманзара Омонқўтон водийсида, Тахтақарача довори яқинидаги тоғ ёнбағирларидан бирида археологлар сталактит – сумалаксимон оқма томчилардан ҳосил бўлган карстли ғорни топдилар. У бундан 100–40 минг йиллар аввал яшаган ибтидодий одамларнинг макони экан. Бу ердаги одамлар “зар сочувчи дарё” – Зарафшон бошланувчи тоғларда учрайдиган Осиё муфлонлари, морол, буғу, қўнғир айиқ ва бошқа ҳайвонларни ов қилганлар. Ҳозирги Самарқанднинг қоқ маркази Сиобча ариғи бўйидан топилган ибтидодий овчилар ва балиқчиларнинг катта манзилгоҳида қадимги гулхан қолдиқлари сақланган. Бу ерда овдан

қайтган одамлар гулхан ёруғида чақмоқтошлардан янги тош пичоқлар, новтешалар ва бошқа овчилик қуроллари ясашган. Ариқ бўйлаб жануб томонда тош асри овчиларининг яна бир қанча манзилгоҳлари аниқланиб, уларда ҳам қадимий одамлар фойдаланган меҳнат қуроллари, ибтидоий ҳайвонлар – оққуйруқ, бўғу, туя, отларнинг суяклари топилди.

Бу минтақа тарихида металлнинг топилиши янги босқични бошлади. Унинг хусусиятини ўрганиш асосида одамлар ишлаб чиқаришда тамомила янги материаллардан фойдаланиш имконига эга бўлди. Металлни эритиш, қуйиш ва шаклга солиш орқали кўплаб миқдорда қулай ва мустаҳкам меҳнат анжомлари ва қуроллар ясаш мумкин бўлди, рўзғорбоп нарсалар тайёрланди. Ҳунармандчиликнинг янги соҳаларига асос солинди. Деҳқончилик ривожланиб, шаҳарлар қуриш имкони пайдо бўлди.

Зарафшон воҳасининг саховатли замини, рангли ва асл металл рудалари, чақноқ тошлари, қурилиш материалларига бой қатламлари ана шундай юксалишга замин ҳозирлаганини кўрамиз. Милoddан аввалги III–II минг йилликларда Суғднинг қадимги кончи ва металлурглари томонидан Зиёвддин тоғи ёнбағирларидан қалайга бой руда конларни, жанубий Қизилқум тоғларидан эса – мис, феруза, олтин конларининг топилиши Суғд ҳаётида туб ўзгаришлар бўлишига олиб келган. Мис ва унинг қалай, сурма қумушли эритмалари металлнинг тамомила янги хилини – қуёшда олтиндек товланадиган ва ўта мустаҳкам бўлган бронза олиш имконини берди. Бу эса қуролсозликнинг ривожланишига ва мустаҳкам қурол-аслаҳалар тайёрлашга имкон берди. Суғд тарихида янги саҳифа очилиб, хилма-хил пишиқ-пухта иш асбоб-анжомлари, қуроллар ва ҳарбий яроғ-аслаҳалар, зебу-зийнатлар ясаш мумкин бўлди. Асл ялтироқ тошлар, биринчи навбатда, “ғалаба келтирувчи тош” – мовий феруза билан бир қаторда металллар суғдийларнинг мол айирбошлаш ва савдо-сотиғида муҳим воситаси бўлиб қолди.

Зарафшоннинг сўл қирғоғида – Самарқанддан унча узоқ бўлмаган Мўминобод қишлоғида жез асри чорвадорларининг харобалари топилди. Марҳумларни худди у дунёга кетаётган чақалоклардек ётқизиб, серхашам либослари ва мунчоқ ҳамда тақинчоқлар билан безатилган бош кийимларини кийдириб, дафн этишган. Уларнинг

ёнига тилла ва кумуш узуклар, олтин ва жез балдоқлар қўмишган. Марҳумларнинг қўлларида нов шаклидаги учи илон бошига ўхшаш билагузуклар, дастакли ойна, тош сибизға бўлган. Бош томонига идишлар, ёргучоқлар қўйилган. Бу топилмалар шаҳарсозлик маданияти шаклланган Сугдиёна ҳудудида юксак деҳқончилик маданияти ҳам таркиб топганлигидан дарак беради. Шу омиллар сабаб, айнан шу Зарафшон бағридаги воҳада Ўрта Осиё икки дарё оралиғи деҳқончилиги ва савдо-сотиғининг маркази – Самарқанд шаҳри вужудга келди.

Милoddан аввалги I мингйилликда шаҳарни ўраб турадиган Зарафшон дарёсининг йирик ирмоқлари – Дарғом ва Булунғур вақт ўтиши билан катта каналлар қиёфасини олиб, улар атрофидаги ерлар гуллаган водийларга айланди. Ана шундай шароитда Авестонинг муқаддас мақтовларида тараннум этилган ва ҳозирги Ўзбекистоннинг марказий қисмида жойлашган қадимий шаҳар, Сугд пойтахти – Самарқанд қад кўтарди.

“Қанд шаҳар” ёки “ер юзининг роҳатбахш жойи”

Шаҳарнинг номи билан боғлиқ кўпдан-кўп афсона ва ривоятлар тарихда сақланиб қолган.

Ана шундай афсоналардан бири ўрта асрларда яратилган мўъжаз асар “Китаб фи-қанд ат тарихи Самарқанд” – “Самарқанд тарихининг қанд китоби” шаҳарга бағишланган бўлиб, қисқартирилган нусха – “Кичик қандия” бизгача етиб келган. Унда Самарқанднинг афсонавий ҳукмдори Шамар ибн Хорис ҳақида ривоят берилади, у бу ерда ўз исми билан аталган “Шамаркат” деган шаҳар барпо этади. Кейин бу ном Самарқанд бўлиб ўзгариб кетади. Китобдаги ривоятда ҳукмдор Самар ҳақидаги афсона баён қилинган. У узок изланишлардан сўнг гўзал бир жойни топган, унга бу жойнинг, айниқса, суви ва ҳавоси ёққан. У кудук қазишни буюрган. Атрофда яхши, серҳосил ер бўлган. Абу Тоҳирхожанинڭ ўрта асрларда яратилган “Самария” асарида Самарқанднинг қалъа деворлари қурилиши тўғрисидаги бир неча тахминлар орасида Феридуннинг ўғли Са-

мар (Сам) ҳақидаги афсона ҳам келтирилади. У бу ерни мерос сифатида олган ва ўзининг номидаги қишлоқ (кент)ни барпо этган. Таниқли араб тарихчиси ат-Табарий “Пайғамбарлар ва подшоҳлар тарихи” китобида шаҳарга шоҳ Самар асос солганлиги, “қанд” эса бу жойларда яшаган турк аймағи эканлигини айтган. Айрим тарихчилар шаҳар номини “Самария”нинг санскритча “учрашув жойи”, “савдогарлар йиғиладиган жой” тарзида талқин қилиниши билан боғлайдилар ёки “Самарканса” сифатида таърифлайдилар. Александр Макдуний (Македонский) шаҳарни истило қилгандан сўнг юнонлар уни “Мароканда” деб атай бошлашган.

«Девони луғатит-турк» луғатини тузган Маҳмуд Кошғарий бошқа тахминни келтиради. Унинг фикрича, шаҳар туркий “Семизкент”, яъни, “семиз, бой” шаҳар маъносини англатади.

Бу ҳам тасодифий эмас эди. Шаҳарнинг нафақат афсонавий таърифлари, шунингдек, ҳаётӣй тавсифлари, шоирлар, географ, тарихчи ва бу ерга ташриф буюрган шахслар томонидан билдирилган ҳайрат тўла фикрларида Самарқанд тупроғининг унумдорлиги, ажойиб табиати, бетакрор санъати ва аҳолисининг самимийлиги ўз аксини топган.

Турли даврларда билдирилган таърифларга кулоқ тутайлик: “Самарқанд ерлари бепоён, семиз ва унумдор бўлиб, жуда баракали ҳосил беради, гуллар ва мева-чевалар ҳаддан ташқари сароб. Аҳоли зўр отларни кўплаб етиштиради. Одамлари санъат ва ҳунармандчиликда донг таратган”, – деб ёзади VII асрда яшаган хитойлик буддавий миссонер Сюан Цзян ўз кундалигида.

X аср таниқли араб географи Истаҳрий Шарқнинг жуда кўп мамлакатлари билан яқиндан танишган. У Самарқандни “Аллоҳ яратган энг суюкли юртлардан бири”, деб таърифлаб, уни энг ширин, жаннатӣй мевалар етиштириладиган “ер юзидаги роҳатбахш жой”, деб атайди. Юқорида таъкидланган ва унинг замондошларидан бири бўлган ат-Табарий эса Самарқандни “мусулмон амирларининг боғи” сифатида улуғлайди.

“Самарқандликлар қалби гўзалликка ошно. Улар орасида жаҳонни безайдиган мўъжизаларни яратишга қодир усталар кўп”, – деб ёзган эди XII аср тарихчиси Идрисий.

Жуда кўп юртларни кезган ва Шарқ шаҳарларини тасвирлаган

XV аср озарбайжон географи Абдурашид ал-Бакувий Самарқандни кўргач, “Ер юзида бу шаҳардан яхшироқ, ёқимлироқ ўзга бир маскан йўқ”, – деб ёзган эди.

Самарқанднинг ташкил топиши ва тарих чархпалаги

Жаҳоннинг бу роҳатбахш маскани қачон вужудга келган? Қандай ашёвий далиллар олимларга шаҳар бу қадар улуғ ёшда эканлигини исботлашга имкон бермоқда? Унинг кўҳна тарихида илк пойдевор қаерга қўйилган?

Самарқанднинг шимолий чеккасида 200 гектардан катта майдонда тепаликлар ястаниб ётибди. Бу тепаликларни маҳаллий аҳоли “Шоҳнома” достонининг афсонавий қаҳрамони – Афросиёб номи билан атайди.

Археологнинг синчков нигоҳи бир пайтлар бу ерда мавжуд бўлган мустаҳкам қалъа-кўрғоннинг баланд минораларини ҳам, тураржой бинолари ва ҳунармандчилик устахоналари жойлашган кўчалар тарҳини ҳам, Жума масжиднинг маҳобатли харобаларини ҳам, мудофаа деворлари олдидаги бир неча кудук ва одам чиқолмайдиган қилиб қурилган дарвозаларни ҳам ажрата олади. Қадимги шаҳар атрофи сув тўлдирилган мудофаа ўраси – Новадон билан ўралган ва Зарафшоннинг лаззатли ичимлик суви билан таъминланган, бу сув кўرғошин ариқ – Жўйиарзиз орқали келтирилган бўлиб, бу ўз даврида самарқандлик усталарнинг энг яхши ютуқларидан бири деб ҳисоблаган.

Қазишма ишлари вақтида топилган маданий қалин қатлам шаҳарнинг кўп асрлик ҳаётидан далолат беради. Улар турли даврларга оид истехкомли иншоотлар, ҳашаматли сарой ва ибодатхоналар, шаҳар аслзодалари ва аҳолисининг турар жойлари, ҳунармандчилик устахоналари, бозор майдонлари, ховузлар ва катта-кичик ариқлар ўтган йўлларни ўз ичига олади. Қадимий Самарқанд шаҳар ҳаёти пайдо бўлгандан то мўғулларнинг фожияли босқинигача ана шундай кўринишда эди. Шаҳарда қурилишлар тўхтовсиз давом этгани боис, шаҳар ҳаётининг илк даврларига оид

ашёлар маданий қатламнинг энг остида, 14—19 м гача чуқурликда қисман сақланган.

Археологларнинг кўп йиллик қазिशмалари, ниҳоят, шаҳарнинг дастлабки маданий қатламларигача етиб бориб, ундаги нафақат қатлам тизмалари, шу билан бирга илк истехком-иншоотлари қолдиқлари, турар жойлар, рўзгор буюмлари ва зеб-зийнатларни, юқори қатламларда учрамаган, катта булкага ўхшаб кетадиган қурилиш ғиштлари ва ганчкор сопол парчаларидан ташкил топган моддий маданият юқори қатламлардаги ашёлардан кескин фарқ қилишини аниқлаш имконини берди. Айни вақтда бу Фарғонадан Жанубий Туркменистонгача бўлган улкан ҳудудда милоддан аввалги I мингйиллик бошларида яшаган халқлар маданиятига ўхшаш томонлари билан ҳам характерланади. Бу маданият бир неча юз йилликларни қамраб олгани учун Афросиёбнинг аниқ ёшини айтиб бериш имкони йўқ эди. Лекин кейинги йилларда Ўзбекистон Республикаси ФА Археология институти ходимлари француз олимлари билан параллел равишда яна бир йирик шаҳар харобаларида қазишма ишларини бошладилар. Бу шаҳар Кўктепа номи билан машҳур бўлиб, ҳозирги Самарқанддан 30 км шимоли-ғарбда жойлашган. Унинг тарҳи Самарқанднинг кичрайтирилган нусхаси бўлиб чиқди, лекин бу шаҳар Самарқанддан фарқли ўлароқ антик даврлардаёқ эътибордан қолди. Натижада унинг қадимий тарҳи нисбатан яхши сақланди. Кўктепанинг ички муҳофаа деворларида ҳашаматли бинолар ва ибодатхона иншоотларининг бўлмалари кўзга ташланади, бу иншоотлар ҳам илк Самарқанд қурилишларида ишлатилган гуваласимон шаклдаги ғиштлардан бунёд бўлган. Ана шу мажмуаларда қазишмалар олиб борилиб, ибодатхона ва саройнинг илк шакли аниқланди. Бу бинолар ўша давр андозасидаги ғиштлардан кўтарилган, маданий қатламларда эса ўша даврнинг ганчкорлик идишлари аниқланган. Ибодатхонанинг маросим бажариладиган меҳробида муқаддас олов куллари сақланиб қолган. Кулнинг радиокарбон таҳлили олов ёқилган воқеа бундан 2750 йиллар аввал содир бўлганлигини аниқлашга имкон берди. Кўктепа меъморчилиги ва унинг бутун моддий маданияти Афросиёбнинг илк қатламларида топилгани ашёлар билан айнан ўхшашдир, бу ҳол

мазкур шаҳарлар қурилиш санаси илк Самарқанд вужудга келган сана билан бир хил бўлган дейишга имкон беради.

Самарқанднинг дастлабки мудофаа иншоотлари ва моддий маданий буюмлари милоддан аввалги VIII–VII асрларга оид қадимий Шарқ жамиятига хосдир. Бу қадимги Суғд давлатчилиги ташкил топган вақтдир, бу давлатнинг пойтахти Самарқанд эди. Ҳарбийларнинг энг сара намояндалари унга бошчилик қилишган. Маҳобатли қалъа эса уларга атаб қурилганди. Қалъа ташқи томондан ҳам, шаҳарликлар яшайдиган турар жойлардан ҳам бир хилда мустаҳкам ҳимояланганди. Авестонинг муқаддас алқовлари айни ана шу жамият ҳақида маълумот беради. Жамиятни қудратли соҳиблар, “икки ғилдиракли араваларида турувчи” – “ратха-эштар”лар бошқарарди. Муқаддас Суғуд-Суғд олий илоҳ Аҳрамазда томонидан яратилган мамлакат деб таърифланади. У билан бир қаторда Баҳди (Бактрия) ва Моуру (Марғиёна) эслатилади.

Бу ўлкаларнинг таққосланиши улар маданиятида ўхшашлик бўлганлигини кўрсатади. “Шохнома”да Турон ҳукмдори Афросиёб ҳаёти билан боғлиқ воқеалар шоирона баён қилинган, лекин у ҳақиқатдан унчалик узоқ эмас. Тарихчилар қадимий Бактрия подшолигининг ташкил топиши ва унинг кўҳна Суғд билан иттифокда бўлганлигини айтиб ўтганлар. Қадимги муаллифлар унинг ғарбда Амударёдан, шарқда Сирдарёгача бўлган ҳудудни эгаллаган катта ўлка сифатида баён қилиб, чекка атрофларида яшовчи халқлар билан, хусусан, қудратли кўчманчи сак қабилалари билан яқин алоқада бўлганлигини ёзганлар. Шу билан бирга жанубий ўлкалар – Бактрия, Ҳиндистон билан ҳам иттифокда яшаган.

Суғд Бактрия билан бирга милоддан аввалги VI асрнинг иккинчи ярмидан Аҳоманийлар томонидан истило қилиниб, уларнинг империяси таркибига муҳим вилоят сифатида киритилди. Суғд аҳоманий шохлари саройлари учун олтин ва ложувард етказиб берарди. Самарқанд бу вақтда ички деворли узун йўлаклар ва туйнукли, қудратли мудофаа истехкомлари билан ўралган эди. Унинг ҳарбий-маъмурий маркази – қалъа шаҳарнинг асосий иншооти ҳисобланарди. Шаҳарнинг ўзида бирин-кетин катта турар жой мажмуалари қад ростлаб, ҳунармандларнинг даҳалари пайдо бўлди. Самарқанд атрофида ўзига хос ҳунармандчилик масканлари – те-

мирчилар, тўқувчилар, кулолларнинг “йўлдош шаҳарлари” вужудга кела бошлади. Бундай даҳаларни археологлар ҳозирги шаҳар марказида – Университет хиёбони атрофларида, Сартепа микрорайонида, аэропорт йўлидаги Афросиёб яқинида аниқладилар. Бу жойларда меҳнат қуроллари, тайёр маҳсулотлар, жез, олтин, тош, суякдан ишланган безаклар топилди. Турли шаклдаги ажойиб сополларга кулоллар ишлов бериб, йирик икки бўлмали қозонда пиширганлар. Бу сополлар сифати жиҳатдан Бактрия, Марғиёна, Хоразмда тайёрланган буюмлардан қолишмасди. Суғдиёнадан олис юртларда ҳам шуҳрат топди. Аҳоли ва шаҳарни сув билан таъминловчи ариқларнинг мураккаб тизими вужудга келтирилади.

“У менинг тасаввуримдагидан ҳам гўзалроқ экан”

Бир неча жанглarda форс қўшинини тор-мор қилган Александр Мақдуний (Македонский) қўшинларининг фалангалари милoddан аввалги 329 йилда Ўрта Осиёга бостириб кирди. Самарқанд ҳақида биринчи ёзма маълумот ҳам ана шу даврга тўғри келади. Маълумки, Александр тоғдан ўтган савдо йўллари бўйлаб Бактриядан милoddан аввалги 329 йил баҳорида Самарқандга яқинлашади. Юнонлар аввалига форс зулмидан халос этувчилар сифатида қабул қилинган, бироқ уларнинг талон-торожликлари Суғдда қўзғолон келтириб чиқарди, унга мард ҳукмдор Спитамен бошчилик қилди. Сирдарё яқинида қўшинлари билан турган Александр қамал қилинганларга отлиқ ва пиёдалар қўшинларини ёрдамга юборди, бироқ Спитамен чекинаётган бўлиб чалғитиб, Зарафшон оролларида бирида душманни тор-мор этди. Бу юнонларнинг Шарқдаги бутун ҳарбий ҳаракатлари мобайнидаги биринчи мағлубияти эди. Александр ҳамма ишларини йиғиштириб, асосий қўшини билан тезда Самарқанд томон қўзғалди.

Македонияликлар билан кураш даври бизга Самарқанд ҳақидаги дастлабки тавсифларни беради. Бу ҳақда “Александр Македонский тарихи” солномасини ёзган Квинт Курций Руф (милодий 1-аср) маълумот беради. У узунлиги 70 стадий (1 стадий – 185–195 м) ташқи

деворлар билан ва алоҳида ички девор билан ўралган қалъа-кўрғон (арка)ли Мароканда шахри ҳақида маълумот қолдирган. Кейин у македонияликлар гарнизонини қувиб чиқариб, Спитамен ичида бекиниб олган шаҳар деворини эслатади. Александр бу шаҳарни ўз ҳокимиятининг асосий таянчига айлантириш мақсадида унинг деворлари ҳамда қалъасини мустаҳкамлашни буюради. Лекин бу таянч нукта, бутун Суғд сингари, исёнкор ва эрксевар бўлиб чикди. Македонияликлар Спитамен бошчилигидаги отлиқ суворийлари сиқувидан ҳимояланиб, қалъанинг кучли истехкоми ичига тез-тез яширинишга мажбур бўлдилар. Суғдликлар македонияликларнинг бу ердаги ноиби – саграп Артабазга пойтахтда ҳам, бошқа шаҳарларда ҳам бўйсунишдан бош тортди. 328 йилда эса кураш, айниқса, авж олди. Александрнинг ўзи Марокандага қараб юра бошлади, унинг сафдошлари Птолемей, Артабаз ва бошқаларнинг қўшинлари Суғд воҳалари узра ажал уругини сепиб, Суғд истехкомларини вайрон этиб ҳаракатланарди.

Александрнинг ўз амалдорлари билан биринчи ошкора низоси ҳам Самарқанд билан боғлиқдир. Бунга сарой аъёнлари маҳаллий урф-одатларни жорий этганлиги сабаб бўлган. Самарқанд қалъа-кўрғонида бўлиб ўтган тўқнашувда Александр ўз эмишган укаси Клитни ўлдиради.

Суғдда тинчлик ўрнатиш учун кураш милоддан аввалги 327 йилгача, яъни Спитамен ҳалок бўлгунга қадар, қарийб 3 йил давом этди. Шаҳар ҳақида Александрга нисбат бериб айтиладиган қуйидаги сўзлар қўпчиликка маълум: “Самарқанд тўғрисида эшитганларимнинг ҳаммаси ҳақиқат, фақат бир истисно бор, у менинг тасаввуримдагидан ҳам гўзалроқ экан”. Шундай бўлса-да, Самарқанд истило қилинаётганда у вайрон этилди. Мамлакатга катта зиён етди. Бунинг ўрнини қоплаш учун Александр маҳаллий аслзодалар билан иттифокда бўлиш сиёсатини юритди, унга бу ерда янги шаҳарлар қуришга тўғри келди. Унинг ўлиmidан сўнг улкан давлат парчаланиб кетди. Янги давлатлар – Салавакийлар, Юнон-Бақтрия, Кушонлар подшоликлари ташкил топди. Бу давлат уларда юнон маданияти унсурлари билан маҳаллий Шарқ маданияти унсурлари чатишиб кетди.

Мовароуннахрнинг қуруқликдаги бандаргоҳи

Хитойда Хан, Европада Рим каби йирик империяларнинг ташкил топиши Шарқ билан Ғарб ўртасида қитъалараро савдо бошланишига, қуруқликда улкан савдо йўллари шаклланишига имкон берди. Бу савдо йўлларини XIX аср охиридан олимлар ўша даврнинг энг кадрли молларидан бирининг номи билан боғлаб, Буюк ипак йўли деб атай бошлаганлар. Бу номни илк бор немис хитойшуноси Фридрих фон Рихтгофпен таклиф этган. Бу ипакнинг савдо айирбошлашидаги энг яхши восита бўлганлигини ифодалайди. Енгил, деярли вазнсиз, юпқа ва пишиқ, хилма-хил мураккаб безаклари товланиб турувчи ипак мато табиат мўъжизаси, илоҳий неъмат ҳисобланган.

Қадимги даврда Шарқда, шунингдек, Европа мамлакатларида ипак барча дипломатик ва маданий алоқаларда энг яхши совға, яъни тортиқ саналганлиги бежиз эмас. Ипак аслзодаларнинг тантанавор кийимларига ишлатилган, бундан ташқари руҳонийларнинг устбошини безаган, черковларда муқаддас ибодат анжомлари устига ёпилган. Эрондан тортиб Шарқий Туркистонгача сакланган сарой ва ибодатхоналарнинг бизгача етиб келган деворий тасвирларидаги манзараларда ипак Шарқнинг аслзода аёл ва эркаклари кийим-бошлари учун қимматли мато бўлганлиги кузатилади. Шу боис ипак олтин даражасида қадрланган.

Ўзбекистонда топилган энг дастлабки ипак толаси қолдиқлари милоддан аввалги II мингйилликка тўғри келади. Аммо ипак матоси Осиё ёдгорликларидаги Пазирик қўрғонларидан тортиб, Жанубий Европа (Афина, Македония)да антик даврда – эллинларнинг алоқалари ва маданияти гуллаб-яшнаган даврларга қадар кенг тарқала бошлаганини кузатиш мумкин. Бу давлат ҳокимиятининг марказлашиш даврига тўғри келади.

Эллинизм шаҳар маданияти тарихида – шаҳарлар аниқ меъморий ечимлар бўйича шаклланган. Шаҳарлар тўғри тўрт бурчакда ёки тўғри бурчакли қилиб, марказни кесиб ўтувчи ва ҳар қайси томондан асосий дарвозага олиб чиқувчи катта кўчаларни назарда тутиб режалаштирилган. Қалъа деворларидаги миноралар ва унча баланд бўлмаган, лекин хужум қилаётган душманга деворни бузувчи қуролларни ишлатишига имкон бермайдиган махсус қурилмали

туйнукли деворларни ўз ичига олган. Қалъага чиқиш жойлари куёш ҳаракатланишига тескари ҳалқа йўл тарзида қурилган. Бу кўтарилаётган жангчининг қалқон билан тўсилмаган гавдасининг бир қисми ҳимоячиларга албатта очиқ қолиши учун қилинган. Ана шу меъморий қонуният белгиларини биз қадимги Самарқандда ҳам кўрамыз.

Александр Македонский юришлари вақтида зарар кўрган Самарқанд Шарқ эллинизми даврида харобалар остидан қайта қад ростлади ва яна унинг гуллаб-яшнаш даври бошланди. Ўрта Осиё дарёлари оралиғида жойлашган шаҳар яна Евросиё савдо алоқаларининг маркази бўлиб қолди. Бу вақтда Самарқанд атрофида кўрғон-шаҳарлар ва обод қишлоқлар қад кўтарди. Бу даврга оид ҳунармандчилик маҳсулотлари – қизил ва қора лак билан қопланган чиройли нафис қадахлар, юпқа коса ва пиёлалар юнон ва римликларнинг лакланган идишларини эслатади. Майда жигарранг ўймакорлик маҳсулотлари Шарқ эллинизмнинг ёрқин белгиларини акс эттирган. Зарб қилинган тангаларда сопол буюмлардаги каби суғд ёзуви намуналари сақланиб қолган.

Милодий III–IV асрлардаги халқларнинг Буюк кўчиши даврида Ўрта Осиё орқали кўчманчи қабилалар тўлқини ўтиб, бу қабилалар қисман воҳаларда ўтроқлашди. Бу Суғд ва Самарқанд иктисодиёти, этник таркиби, маданияти қиёфасида ўз аксини топди.

Милодий I-мингйиллик ўрталарида бу ҳудуд эфталлийлар давлати, кейин эса қудратли Турк хоқонлиги таркибига киради.

Айнан, IV–V асрларда Суғд савдогарлари тижорат фаолияти кучайиб, уларнинг жадал суръатда ўзга юртларгача етиб бориши даври бошланди. Суғдийлар Буюк ипак йўлининг қуруқликдан ўтадиган кўпгина муҳим йўналишларини назорат остига олдилар. Буюк Хитой девори яқинида ўз савдо манзилгоҳларини вужудга келтирдилар. Шарқий Туркистонда эса ибодатхоналари бўлган шаҳарларга асос сола бошладилар. Покистонда ва Шимолий Ҳиндистондаги Қорақурум доворининг қийин ва хавфли тоғ сўқмоқларидан қарвонлари билан кўтарилдилар. Бу ерда, Шаттал ва Чилас кўприклари ёнида, кечувлар яқинидаги доворларда ҳинд савдогарлари билан мол айирбошлайдиган савдо манзиллари вужудга келди. Хавфли ўтиш йўллари бўйлаб баланд тоғ қояларида ва ҳинд дараларида, сеҳрли

“осма кўприк” олдидаги мол айирбошлаш нуқталарида худоларга илтижо қилиб ёзилган суғд ёзувида юзлаб номлар, муқаддас тим-соллар ва тасвирларнинг ўйиб ишланган шакллари қайд этилган.

Шарқий Туркистоннинг савдо манзилгоҳида милодий IV асрга оид ноёб “эски суғд хатлари” – “кўхна хатлар” сақланиб қолган. Улар орасида бу ерда яшаган савдогарларнинг Самарқандга ёзган мактублари диққатга сазовор. Бу хатларда суғдий манзилгоҳлардаги ҳаёт, савдо қилиш учун зарур бўлган моллар, маҳаллий аҳамиятга молик сиёсий воқеалар баён қилинган.

Суғд савдогарлари ва биринчи навбатда, самарқандлик тижоратчиларнинг нуфузи Турк хоқонлиги даврида орта борди. Хоқонлик гуллаб-яшнаган пайтда унинг ҳудудий чегараси Шарқда Хитойнинг Тан империяси чеккаларидан, ғарбда Каспий ва Қора денгизларга-ча борган эди.

Турк хоқонлари Хитойдан ўлпон сифатида оладиган ипакларини сотишдан манфаатдор эдилар. Шунинг учун улар самарқандлик савдогарларга хайрихоҳлик қилиб, уларни қўллаб-қувватларди. Бундан фойдаланган савдогарлар шаҳарлар ва қарвонсаройлари бўлган дашт йўлларига асос солдилар. Сосонийлардан бўлган Эрон шоҳи суғд элчиси Мониах бошчилик қилган Турк хоқонлиги элчиларининг Буюк ипак йўли жанубий йўлларини биргаликда назорат қилиш тўғрисидаги таклифини рад этиб, совғага олиб келинган ипакни пойтахт майдонида намойишкорона ёқиб юборди. Шундан сўнг хоқонлик элчилари янги йўналиш бўйича, шимол томонга, Хоразм Каспий денгизи ва Кавказ орқали Византияга йўл соладилар. Кўп ўтмай сосонийлар шоҳига қарши ҳарбий битим ва савдо иттифоқи тузилди. Бу Византия, Кавказ, Русь билан амалий алоқаларнинг янги йўналишини очади.

Суғдликлар нафақат Хитой ипаклари билан савдо қилганлар, балки ўзлари ҳам бу қимматбаҳо маҳсулотни тайёрлаганлар. Суғдликларнинг ўзига хос расмлар билан безатилган шойиси византияликлар, эронликлар ва хитойликларнинг кейинги даврда тўқилган матоларидаги безаклари учун намуна бўлиб хизмат қилди. 629 йил Самарқанддан келган Хитой сайёҳи буддавий Сюан Цзян Самарқанд шаҳарини ҳосили мўл, турли мамлакатлардан келтирилган қимматбаҳо молларга бой, хунар ва санъатда бошқа ўлкаларни

Нашрга тайёрловчи *Ф. Шамукарамова*
Мухаррир *А. Муҳамеджанов*
Таржимон *С. Мусоев*
Бадий мухаррир *А. Фозилов*
Мусаххихлар *Г. Хубларов, М. Ёўлдошева*
Компьютер саҳифаловчи *Д. Цыпушкина*

ИБ № 87

Босишга 02.06.2009-йилда рухсат этилди. Бичими 60x84^{1/16}, 9,25 шартли б.т.
Адади 3000 нусха. № 87 шартнома. № 162 буюртма.

«ART FLEX»

100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

МЧЖ «TOSHKENT TEZKOR BOSMAXONASI» да чоп этилди.
100200, Тошкент, Радиальный тор кўчаси, 10.